

२.२

किं यास्कोय-निर्वचनानि उन्मत्तगोतानि ?

पञ्चम-विश्वसंस्कृत-सम्मेलन

वाराणस विश्वविद्यालय, वाराणसी

२१-२६ अक्टूबर १९८१

युधिष्ठिरो भीमांसकः

युधिष्ठिर-मीमांसकेन

विरचिता अनूदिताः सम्पादिताश्च ग्रन्थाः

विरचिता

१. संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास—त्रिषु भागेषु ।	७५-००
२. वैदिक-स्वर-मीमांसा	अप्राप्य
३. वैदिक-छन्दोमीमांसा	१५-००
४. ऋग्वेदस्य ऋक्संख्या	२-००
५. ऋषि दयानन्द के ग्रन्थों का इतिहास	अप्राप्य
६. वैदिक-सिद्धान्त-मीमांसा	३०-००

अनूदिताः—

७. काशकृत्स्न-धातुव्याख्यानम्—संस्कृतरूपान्तरितम्	१०-००
८. काशकृत्स्न-व्याकरणम्—सूत्राणां संकलनं व्याख्यानं च	६-००
९. महाभाष्य-हिन्दीव्याख्या—द्वितीयाध्यायान्ता (त्रिषु भागेषु)	१००-००
१०. मीमांसा-शाबरभाष्यस्य हिन्दीव्याख्या—तृतीयाध्यायान्ता (त्रिषु भागेषु)	१२०-००

सम्पादिताः—

११. निरुक्त-समुच्चयः—आचार्यवररुचिकृतः	अप्राप्य
१२. वामनीयलिङ्गानुशासनम्—स्वोपज्ञवृत्तिसहितम्	६-००
१३. दाशपाद्युणादिवृत्तिः	अप्राप्य
१४. शिक्षासूत्राणि—आपिशलि-पाणिनि-चन्द्राचार्यप्रोक्तानि	२-५०
१५. देवं-पुरुषकारोपेतम्—पाणिनीयधातुपाठविषयकम्	१०-००
१६. माध्यन्दिन-पदपाठः—चतुर्विधपाठयुतः	२५-००
१७. उणादिकोशः—श्रीमद्दयानन्दस्वामिकृतवृत्त्युपेतः	१०-००
१८. ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका—श्रीमद्दयानन्दस्वामिविरचिता	अप्राप्य
१९. ऋग्वेदभाष्यम्—श्रीमद्दयानन्दस्वामिविरचितम् (त्रिषु भागेषु)	१००-००
२०. दर्शपौर्णमास-पद्धतिः—पण्डितभीमसेनविरचिता	२५-००
२१. भागवृत्ति-संकलनम्	६-००
२२. ऋषि दयानन्द के पत्र और विज्ञापन—त्रिषु भागेषु	११०-००
२३. क्षीरतरङ्गिणी—क्षीरस्वामिविरचिता धातुपाठ-व्याख्या	अप्राप्य

प्राप्ति-स्थानम्—

रामलाल कपूर ट्रस्ट, बहालगढ़ (सोनीपत-हरयाणा)

ओम्

किं यास्कीय-निर्वचनानि उन्मत्तगीतानि ?

[लेखकः—युधिष्ठिरो मीमांसकः, बहालगढ़ (सोनीपत-हरयाणा)]

भगवता यास्केन प्रोक्तं निरुक्त-शास्त्रं शिक्षा-कल्प-व्याकरण-निरुक्त-छन्दोज्योतिषाख्येषु षट्सु वेदाङ्गेषु चतुर्थे स्थाने परिगण्यते । षडङ्गेषु निरुक्तव्याकरणयोर्द्वयोः शास्त्रयोः संख्यानादिमे द्वे स्वतन्त्रे विद्ये इति स्पष्टं विज्ञायते । श्लोकात्मिकायाम् ऋक्शाखीयायां पाणिनीयशिक्षायां षण्णामपि वेदाङ्गानां षड्भिः शरीराङ्गैः साम्यमित्थं प्रदर्श्यते—

छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते ।

ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥४१॥

शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ।

तस्मात्साङ्गमधीत्येव ब्रह्मलोके महीयते ॥१२॥

यथा पृथक् पृथक् कार्यकारीणि शरीराङ्गाणि परस्परं भिन्नानि भवन्ति, तथैव शिक्षादीनां षडङ्गानामपि पृथक् पृथक्कार्यं भिन्नत्वं चोक्त-श्लोकाभ्यां विस्पष्टमुक्तं भवति । एतेन श्रोत्रमुखरूपयोर्निरुक्तव्याकरणयोः पृथक् पृथग् विद्यास्थानत्वमञ्जसा व्यज्यते ।

संस्कृतवाङ्मये चतुर्दशविद्या अष्टादशविद्या वा स्वीक्रियन्ते । तत्र चतुर्दश-विद्या एवं विव्रियन्ते—

अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसान्यायविस्तरः ।

धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्यास्त्वेताश्चतुर्दश' ॥ वायुपुराण ६१।७८॥

दयानन्दसरस्वतीस्वामिनस्तु चत्वारो त्रैदाः, चत्वार उपवेदाः, षडङ्गानि संगृह्य चतुर्दश विद्या इत्याहुः ।^१

१. अयं श्लोकः किञ्चित्पाठभेदेन विष्णुपुराणे (अंश ३, अ० ६, श्लो० २६) अपि पठ्यते ।

२. चत्वारो वेदाश्चत्वार उपवेदाः षडङ्गानि च मिलित्वा चतुर्दशविद्याः (यजु-

पूर्वोद्धृतासु वायुपुराणोक्तासु चतुर्दशविद्यासु चतुर उपवेदान् परि-
गणय्य अष्टादशविद्यास्तत्रैवाग्रिम-श्लोक उच्यन्ते ।'

उक्त विद्यास्थान-परिगणनेनापि निरुक्तव्याकरणयोः पृथग् विद्या-
स्थानत्वमुक्तं भवति । निरुक्तप्रवक्ता यास्कोऽपि निरुक्तव्याकरणयोः स्व-
तन्त्रं विद्यास्थानत्वं मनुते । तथा ह्, याह—

अथापीदमन्तरेणार्थप्रत्ययो न विद्यते ।.....तद्विदं विद्यास्थानं
व्याकरणस्य कात्स्न्यं स्वार्थसाधकं च । १।१५॥

अन्यत्रापि निर्वचनशास्त्रानधिकारिणः परिगणयन्नाह—नावैयाकरणाय
(२।३) इति अर्थाद् यो व्याकरणशास्त्रं न वेत्ति तस्मै निरुक्तशास्त्रं नाध्या-
पनीयम् । एतेन निरुक्तशास्त्रं व्याकरणादुत्तरा स्वतन्त्रा विद्या इत्युक्तं-
भवति ।

निरुक्तव्याकरणयोः पृथग्विद्यास्थानत्वे किमनयोः कार्यक्षेत्रमिति
विचार्यते । तत्र व्याकरणस्य प्रयोजनं प्रकृतिप्रत्ययविभागेन शब्दस्वरूपस्य
प्रतिपादनम् अर्थात् शब्दस्य साधुत्वान्वाख्यानम् । निरुक्तशास्त्रस्य तु प्रयो-
जनं शब्दात्मकेन शरीरेण सह योऽनुस्यूतोऽर्थरूप आत्मा तस्य निश्चयेन
वचनम् । यद्यपि शब्दसाधुत्वान्वाख्यानेऽपि हरतेर्द्वितीयाथयोः पञ्चौ (अष्टा०
३।२।२५) नौ वृ धान्ये (अष्टा० ३।३।४८) इत्यादिषु अर्थो निर्दिश्यते, तथापि
तस्य निर्देशोऽन्वाचयरूपेण, न प्राधान्येन । शब्दस्वरूपान्वाख्यानस्यैव तत्र
मुख्यता । एवं निरुक्तेऽर्थनिर्वचनेऽपि न शब्दस्वरूपस्योपेक्षा भवितुमर्हति
तदनुस्यूतत्वादर्थस्य, तथापि न तत्र शब्दस्वरूपनिर्दर्शनं विवक्षितम् । अत एव
'अथ निर्वचनम्' इत्यधिकृत्य 'अर्थनित्यः परीक्षेत' (२।१) इत्युक्तम् । अस्याय-
मर्थः—अर्थो नियतः सन् अर्थात् लोकादिभ्यः पूर्वं शब्दस्यार्थम् अर्थात् वा
यथावद् विदित्वा तस्य निर्वचनं कुर्यात्—अस्य शब्दस्यास्मिन्नर्थे प्रवृत्ती किं
कारणमिति ब्रूयात् ।

एवं च निरुक्तव्याकरणयोर्विषयभेदे सत्यपि आधुनिकाः पाश्चात्या
विपश्चितस्तदनुयायिनो भारतीयाश्च निरुक्तव्याकरणयोर्विषयभेदमजा-

वेदभाष्य ६।३४) । इत्थमेव सं० १६२७ वैक्रमब्दे प्रकाशिते विज्ञापनेऽपि निर्देश उप-
लभ्यते (द्र० ऋषि दयानन्द सरस्वती के पत्र और विज्ञापन, भाग १ पृ० १-३, तृतीय-
संस्क० सं० २०३७) ।

१. वायुपुराण ६।७६॥ वि० पु० अंश ३ अ० ६, श्लो० २६० ।

२. अयमर्थोऽग्रे "विराट्" आदिशब्दानां निर्वचनव्याख्या स्पष्टी भविष्यति ।

नन्तो निरुक्तशास्त्रोक्तनिर्वचनानामपि तत्तच्छब्दस्य मूलप्रकृतिनिदर्शने तात्पर्यम् इति मन्यन्ते । सत्येवं स्वाज्ञानाद् नैरुक्तनिर्वचनानां तात्पर्यम-
गृह्णन्तस्तानि बहुधा दूषितवन्तः । एतन्निदर्शनार्थं प्रसिद्धतमानां त्रयाणां
विदुषां यास्क्रीयनिर्वचनविषयका लेखा संक्षेपेणोपन्यस्यन्ते—

१—तत्र खलु मैकडानलो ब्रवीति—‘यास्ककाले वैदिकपदानां वास्त-
विकोऽर्थो विलुप्त आसीत् । स तु यथा कश्चिदन्यत्कारावृत्ते प्रलोभोऽभीष्टं
वस्तु ग्रहोन्मत्तस्ततो हस्तं चालयति, तादृगेव प्रयतते । तत्र प्रयतमानोऽपि
तमथमनधिगम्येव शब्दस्य बहुभ्यो धातुभ्यो व्युत्पत्तिं प्रदर्श्य तद्विषये सन्देह-
द्योतनाय वा शब्दं प्रयुङ्क्ते । यथा—‘विराट् विराजनाद्वा विराधनाद्वा वि-
प्रापणाद्वा’ (नि० ७।१३) इति ।

२—अपरः खलु पार्श्वात्त्यमतानुयायी डा० राजवाडे स्वसम्पादित-
निरुक्तशास्त्रस्योपोद्घाते ब्रूते

क—‘नैतन्निरुक्तशास्त्रं विज्ञानात्मकम् अपितु विज्ञानस्योपहासकम्’ ।

ख—मयैतत् कथयितुं साहसः क्रियते यन्निरुक्तस्य निर्वचनविधि-
मूर्खतापूर्णः । सत्यप्येवमिदमद्य यावद् विद्यास्थाने प्रतिष्ठितमित्येवाश्चर्य-
करम् ।^१

ग—निरुक्ते बहूनि निर्वचनानि भावरहितानि कल्पितसिद्धान्ताश्रयो-
नैव तदोयानि बहूनि निर्वचनान्यशुद्धानि । यानि त्वस्य शुद्धानि निर्वचनानि
तेषां संख्या त्वत्पीयसी ।^२

३—इत्थमेवानेकभाषाविद् डा० सिद्धेश्वरवर्माऽप्याह—

क—यास्कस्य निर्वचनोत्साह उन्मत्तत्वसीमां प्राप्तोऽभूत् ।^३

ख—तस्य निर्वचनविषयकोन्मत्तता तस्य बुद्धिमपि नाशितवती । तस्य
निर्वचनकल्पनादारिद्र्यं च विलक्षणम् । एतेन गम्भीरदोषेण तस्य निर्वचनानि
व्यर्थानि, अनावश्यकानि, साररहितानि, सत्याच्च दूरं गतानि सन्ति । यास्क
एतावदपि न बुद्धवान् यत्कस्यचिच्छब्दस्य लक्षणयापि कश्चिदर्थो लोके
प्रथते । स लाक्षणिकस्याप्यर्थस्य पृथङ्निर्वचनाय प्रयतते ।^४

ग—अरुमद्गणनानुसारं यास्केन १२९८ संख्यकानि निर्वचनान्यु-

१. निरुक्तोपोद्घात, पृष्ठ ४१ ।

२. तत्रैव, पृष्ठ. ४१ ।

३. तत्रैव, पृष्ठ ४३ ।

४. एटीमोलोजी आफ यास्क, पृष्ठ ३ ।

५. तत्रैव पृष्ठ ८ ।

क्तानि । तत्र २२४ संख्यकान्येव निर्वचनान्याधुनिकभाषाविज्ञानसम्मतानि । २२५ संख्यकानि निर्वचनानि दुर्वोधानि सन्ति । ७६२ संख्यकानि प्रारम्भिकस्थितियुतानि अर्थात् अविकसितानि सन्ति ।'

य एते निरुक्तशास्त्रविषयकाः केचन दोषाः पुरस्तान्निर्दिष्टास्ते सर्वेऽपि व्युत्पत्तिनिर्वचनयोर्भेदं व्याकरणनिरुक्तशास्त्रयोश्च व्यापारक्षेत्रभेदम् अपरिज्ञायैवोद्भासिताः सन्ति । एते खलु त्रयोऽपि महानुभावा निरुक्तशास्त्रं व्युत्पत्तिशास्त्रम् अर्थाद् व्याकरणवत्प्रकृतिनिधारकं शास्त्रं मन्यन्ते । वस्तुतस्तु व्युत्पत्तिशास्त्रं तु व्याकरणशास्त्रमुच्यते । तत्रैव धातोः प्रातिपदिकाद्वा शब्दा व्युत्पाद्यन्ते । निरुक्तं तु निर्वचनशास्त्रम् । तच्च प्रतिशब्दं यथासम्भवमेकमनेकान् वाऽर्थान् ब्रूते । नहि तत्र शब्दानां प्रकृतिभूता धातवो निर्दिश्यन्ते । अपि तु कस्य शब्दस्य कस्मिन्नर्थे कस्माद्धेतोः प्रवृत्तिरस्तीत्येव चिन्त्यते । अत एव निरुक्तवृत्तिकृता भगवता दुर्गाचार्येणोक्तम्—

तस्मात् स्वतन्त्रमेवेदं विद्यास्थानम् अर्थनिर्वचनम् । व्याकरणं तुलक्षणप्रधानम् । नि० वृ० १।१५।

सायणाचार्योऽपि ऋग्वेदभाष्यस्योपोद्घाते निरुक्तशास्त्रस्य प्रयोजनम् अर्थनिर्वचनमेवाह—एकैकस्य पदस्य सम्भविता अवयवार्थास्तत्र निश्शेषेणोच्यन्त इति [निरुक्तशब्दस्य] व्युत्पत्तेः ।

वस्तुतो निर्वचनशब्दस्यार्थोऽर्थान्वाख्यानमेवास्ति । अनन्तभट्टो भाषिकसूत्रव्याख्यान एवमाह—निर्वचनं नामार्थस्यान्वाख्यानम् (३।६) ।

निरुक्तकारेणापि 'निर्वचनशब्दस्य प्रयोगोऽर्थान्वाख्यानार्थैव विहितः । स हि यत्र क्वापि तत्तच्छब्दस्यार्थनिर्दर्शनाय काञ्चिद् ऋचमुदाहृत्यापराम् ऋचमुदाहरति, तत्र सर्वत्र ऋगुदाहरणात्पूर्वं तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय' इति निर्दिशति । एतादृशेषु स्थलेषु निर्वचनशब्दस्यार्थान्वाख्यानमन्तरा नान्यः कश्चिदर्थः सम्भवति । यतो हि तादृशेषु स्थलेषु न शब्दस्यान्वाख्यानं दृश्यते ।

एवम् अनिर्वचनं कपालानि भवन्ति (७।२४) इति यास्कवचनस्याप्ययमेवार्थः—द्वादशकपालादिषु या कपालसंख्या निर्दिश्यते न सा वैश्वानरशब्दस्यार्थनिश्चये साहाय्यं विदधाति ।

१. तत्रैव, पृष्ठ १६ । परन्त्वह निर्दिष्टा विविधनिर्वचनसंख्याः स्वयं ग्रन्थकारेणोपोद्घाते १२ तमे पृष्ठे संशोधिता उपात्ताः ।

यत्तु मैकडानलमहोदयेनोक्तं तदप्यविचारितरमणीयमेव । नैव यास्कस्य काले वैदिकपरम्पराया उच्छेदः समजायत इति भारतीयपरम्पराया भारतीयैतिह्येन च विस्पष्टं व्यज्यते । अतः 'एकस्य शब्दस्य बहुभ्यो धातुभ्यो व्युत्पत्तिं प्रदर्श्य सन्देहद्योतनाय यास्को वा शब्दं प्रयुक्तवान्' इत्युक्तिरपि तस्य चिन्तयैव ।

इदानीं नेरुक्तनिर्वचनान्यर्थप्रदर्शनायैव प्रवृत्तानि, न तत्तच्छब्दस्य प्रकृतिनिदर्शनायेत्यस्यार्थस्य स्पष्टतायै द्वयोः शब्दयोर्यास्कीयनिर्वचनान्युदाहृत्य यथाशास्त्रं व्याख्यायन्ते—

विराट्—विराट्शब्दस्य यास्केनवं निर्वचनानि प्रदर्शयन्ते—

विराड् विराजनाद्वा विराधनाद्वा विप्रापणाद्वा (७।१३) इति इमानि विराट्शब्दस्य निर्वचनानि यस्मिन् सन्दर्भे पठ्यन्ते, तत्र पूर्वत्रोत्तरत्र च छन्दसां प्रकरणं विद्यते । तेनात्र कृतनिर्वचनो विराट्शब्दश्छन्दोनाम इति विस्पष्टम् । छन्दःशास्त्रेषु विराट्शब्दः त्रिष्वर्थेषु प्रयुक्तः । तथा हि—

१—दशसंख्यायाम् । यथा—विराजो दिशः (पिङ्गलसूत्र ३।५) । अस्यायमर्थः—'पाद इत्यनुवर्तते । यत्र क्वचिद्वैराजपाद इत्युच्यते, तत्र दशाक्षरः प्रत्येतव्यः' (हलायुधवृत्तिः) इति । दश संख्या पूर्णसंख्याया उपलक्षिका लोके विज्ञायते ।

२—द्व्यक्षरन्यूने छन्दसि । तथा चोक्तं पिङ्गलाचार्येण—द्वाभ्यां विराट्-स्वराजौ (३।६०) । एतद्विवृण्वन् हलायुध आह—'न्यूनाधिकग्रहणमनुवर्तते । द्वाभ्यामक्षराभ्यां न्यूनाधिकाभ्यां गायत्री यथाक्रमं विराट् स्वराट् संज्ञा भवति । एवमुष्णिगादिष्वपि द्रष्टव्यम्' इति ।

३—एकादशाक्षरात्मके त्रिपादयुते (११ × ३ = ३३ अक्षरात्मके) अनुष्टुप्छन्दसि । यथाह ऋक्सर्वानुक्रमणीकारः कात्यायनः—दशकास्त्रयो विराट् एकादशका वा (परि० ६।७-८) । अस्यायमर्थः—'यस्मिन्ननुष्टुभि दशाक्षरपरिमितास्त्रयः पादा, एकादशाक्षरमिता वा त्रयः पादा भवन्ति सा अनुष्टुप् विराड् इत्युच्यते ।

एवं छन्दःशास्त्रेषु त्रिष्वर्थेषु प्रयुज्यमानस्य विराट्शब्दस्यैव भगवता यास्केन विराड् विराजनाद्वा विराधनाद्वा विप्रापणाद्वा इति निर्वचनानि प्रदर्शितानि । उक्तानि निर्वचनानि यास्कः स्वयमेव व्याख्यातवान्—विराजनात् सम्पूर्णाक्षरा, विराधनाद्दूनाक्षरा, विप्रापणाद् अधिकाक्षरा ।

एतेन हस्तामलकवद् विस्पष्टं भवति यद् विराट्शब्दस्य प्रकृतिः विपूर्वो राजृधातुः, विपूर्वो राधधातुः, विपूर्व आप्लृधातुरस्तीत्यत्रार्थे न यास्कस्याभिप्रायः । अपि त्वेकस्मिन् विराट्शब्दे विपूर्वकस्य राजृधातोर्योऽर्थः (विराजने पूर्णाक्षरत्वाद् विशेषेण प्रकाशते दीप्यते), अपरस्मिन् विपूर्वस्य राधधातोर्योऽर्थः (विगतं राधनं संसिद्धिर्यस्मात्), अन्यस्मिन् विपूर्वस्याप्लृधातोर्योऽर्थः (विशेषेण प्रापणमर्थादाधिक्यं यस्मिन्) स इह प्रदर्श्यते ।

अयमेवाभिप्रायः सायणाचार्येणाप्युक्तः—धातुत्रयार्थस्य तत्र संभवात् (द्र० देवत ब्राह्मण खं० ३, विराट्शब्दव्याख्यानम्) ।

उक्तार्थस्य दाढर्चायैकस्य द्वारशब्दस्य यास्कीयनिर्वचनान्यपीहोपस्थाप्यन्ते—

द्वारो जवतेर्वा द्रवतेर्वा वारयतेर्वा । निरुक्त ८।१॥

भगवता यास्केन निरुक्तो द्वारशब्दो लोके त्रिष्वर्थेषु प्रयुज्यते 'द्वारं पित्रेहि' इत्यत्र द्वारशब्दो कपाटार्थः । सौघ्नं द्वारम्, माथुरं द्वारम् (यथा लोकभाषायाम् 'अजमेरीदरवाजा' 'आगरादरवाजा') अत्र नगराणां प्राचीरेषु निर्मितं यद् यद् द्वारं यस्य यस्य नगरस्याभिमुखं भवति, तस्य तस्य नगरस्य नाम्ना तत्तद् द्वारं व्यभिदिश्यते । तदुक्तं पाणिनिना—अभिनिष्क्रामति द्वारम् (अष्टा० ४।३।८६) । एतादृशेषु द्वारेषु यद्यपि कपाटानि भवन्ति, तथापि तानि रात्रिदिवम् उद्वटितान्येव तिष्ठन्ति (केवलं युद्धकाल एव तान्यपिधीयन्ते) । अत एतादृशेन द्वारेणाप्रतिहतं गमनागमनं भवति । इत्थमेव जलावरोधेषु यदा जलं प्रस्रवणाय सूक्ष्मं मार्गं निर्माति, तदा 'जलेन प्रस्रवणाय द्वारं विहितम्' इति लोके प्रयुज्यते । अस्मिन्नेवार्थे लोकभाषायामपि 'पानी ने रास्ता बना लिया' इति व्यवह्रियते ।

एवं च द्वारशब्दो लोके येषु त्रिष्वर्थेषु प्रयुज्यते त न् समीक्ष्यैव भगवता यास्केन द्वारशब्दस्य 'जवतेर्वा द्रवतेर्वा वारयतेर्वा' इति त्रीणि निर्वचनान्युच्यन्ते । अत्र 'जवतेर्वा' इति निर्वचनमप्रतिहतगत्या यतो गमनागमनं भवति तादृशं द्वारशब्दमभिलक्षयति । यथा सौघ्नं द्वारम्, माथुरं द्वारम् । 'द्रवतेर्वा' इति निर्वचनं द्रवद्रव्याणां निस्सरणाय यत् सूक्ष्मं छिद्रं समुत्पद्यते, तद् बोधयति । 'वारयतेर्वा' इति निर्वचनं द्वारशब्दस्य कपाटार्थं ब्रवीति ।

यत्तु मैकडानलमहोदयेन 'यास्केन निर्वचनप्रसङ्गे प्रयुज्यमानो वा शब्दः सन्देहस्य द्योतकः' इत्युक्तं तदप्यविचारितरमणीयमेव । नहि 'वा' शब्दः सन्देहस्य द्योतन एव प्रयुज्यते, अपितु विकल्पसमुच्चयावप्यस्यार्थौ

इति कोषकारा अभिदधति । तेन एकः शब्दो यत्रानेकार्थो भवति तत्र प्रत्येकमर्थं बोधनाय विविधनिर्वचनानि प्रदर्शयन् यास्को वा शब्दं प्रयुङ्क्षते । यथा—यदा विराट्शब्दो दशाक्षरे प्रयुज्यते तदा तस्य पूर्णाक्षरत्वाद् विशेषेण राजनं प्रकाशनमर्थः, यदा द्व्यक्षरन्यूने छन्दसि प्रयुज्यते तदा तस्य विगत-राधनमर्थः, अथाधिकाक्षरे छन्दसि, तदा सामान्यप्राप्तेर्विशेषेणाधिकाक्षर-प्राप्तिस्तस्यार्थः । एवं चार्थत्रयमुद्दिश्य प्रदर्श्यमानेषु त्रिषु निर्वचनेषु वा-शब्दो विकल्पार्थकः, यद्वा समुच्चयार्थक उपपद्यते न तु तस्याऽऽशङ्काद्योतनं प्रयोजनं भवितुमर्हति । अपि च, निर्वचनशब्दस्य योऽर्थः—‘निश्चयेन वचनम्’ तत्र सन्देहस्यावकाश एव नास्ति, कुतस्तस्याऽऽशङ्काद्योतकत्वं सम्भवेत् ।

प्राङ् निर्दिष्टैर्मैकज्ञानलभ्यभूतिभिर्यास्कीयनिर्वचनेषु ये दोषा उपन्यस्ता-स्ते सर्वेऽपि तेषामज्ञानमूलका एव । सर्वप्रथमं पाश्चात्यैर्विद्वद्भिर्भास्कीय-निर्वचनानि तत्तच्छब्दस्य मूलप्रकृतेर्निदर्शकानि इति मतमुपस्थापितम्, तदेव पाश्चात्यशिक्षादीक्षिता भारतीया अपि विद्वांसोऽन्धपरम्परान्यायेन परि-वृंहितवन्तः । यदि नैककृतिनिर्वचनानामपि मूलप्रकृतेर्निदर्शनमेव प्रयोजनम-भविष्यच्चेन्न तद् व्याकरणाद् अभेत्स्यत । तथा सति निरुक्तव्याकरणयोः वेदाङ्गेषु पार्थक्येन परिगणनं नाभविष्यत् । पाश्चात्या विपश्चितस्तदनुया-यिनश्च उभयोर्वेदाङ्गयोरेकमेव प्रयोजनमिति मन्यमानाः स्वयं भ्रान्ताः सन्तः पारोवर्यविदो नीरजस्तमसो यास्कस्य निर्वचनानां दूषणे प्रवृत्ता बभूवुः । यथा त्वस्माभिर्भारतीयविदुषां मतेन यास्कीयनिर्वचनानामर्थनिदर्शनं प्रयोजनमिति व्याख्यातं तथा सति सर्वेऽपि दोषाः परिहृता भवन्ति ।

यदपि डा० सिद्धेश्वरवर्मणोक्तम्—स यास्क एतावदपि न बुद्धवान् यत्कस्यचिच्छब्दस्य लक्षणयाऽपि कश्चिदर्थः प्रथते लोके । स लाक्षणिकार्थ-स्यापि पृथङ् निर्वचनाय प्रवर्तते इति । एतदप्यविचारितरमणीयम् । नहि क्वचिद् यास्को लाक्षणिकस्यार्थस्य निर्वचने प्रावर्तते । सामान्यादिकारण-र्यस्यपदस्यार्थान्तरे प्रवृत्तिर्भवति न तत्र यास्को निर्वक्ति, अपितु सामान्या-दिकारणैरेव तस्यार्थान्तरप्राप्तिं निदर्शयति । तद् यथा—

पादः पद्यतेः । तन्निधानात् पदम् । पशुपादप्रकृतिः प्रभागपादः ।

प्रभागपादसामान्यादितराणि पदानि । नि० २ । ७ ॥

इह प्रथमं द्विपदां चतुष्पदां च यः पादरूपः शरीरावयवः तस्य पद्यतेर्नि-र्वचनमुक्तम् । यतो हि द्विपादः पदभ्यां चतुष्पादश्च पङ्क्तिः स्थानान्तरयान्ति ।

तत्र गमनरूपोऽर्थो विद्यते । परन्तु सोम क्रयण्याः सप्तमे पदे जुहोति इत्यत्र यत् पदशब्दस्यार्थः स लाक्षणिकः । यत्र स्थाने सोमक्रयण्या गवा सप्तमं पदं निधीयते, तस्मिन् स्थाने जुहोतीति श्रुत्यर्थः । अत एव तमर्थं द्योतयितुं प्रास्केन तन्निधानात् पदम् इत्युक्तम् । अस्यायमर्थः—सोमक्रयण्याः गौः पादस्य निधानात् तत्स्थानमपि पदशब्देनोच्यते । प्रस्थपरिमाणस्य चतुर्थो भागोऽपि लोके 'पाद' (पाव) इत्युच्यते । तत्र प्रवृत्तिकारणं यास्केन 'पञ्च-पादप्रकृतिः प्रभागपादः' इत्यनेनोक्तम् । चतुष्पदां एकोऽवयवो यथा पाद इत्युच्यते तथा प्रस्थादीनां चतुर्थो भागोऽपि पादशब्देनोच्यते सामान्यात् । एतेन ग्रन्थेषु अध्यायानां प्रविभक्ताश्चत्वारो भागा अपि पादा इत्युच्यन्ते । परन्तु क्वचिद् अध्यायेषु अष्टौ पादा अपि भवन्ति यथा पूर्वमीमांसायाः तृतीयषष्ठदशमाध्यायेषु । तत्र पादशब्दस्य प्रवृत्तिकारणं यास्को व्याचष्टे—प्रभागपादसामान्यादितराणि पदानि । यथा प्रस्थस्याध्यायस्य च पादस्तस्यैकोऽवयवो भवति तथैव अवयवत्वसामान्यात् अष्टमादिषु भागेष्वपि पादशब्दः प्रवर्तते । एतेनैव पञ्चपाद्या दशपाद्याश्चोणादिपाठस्य पादा व्याख्याताः ।

प्रसङ्गात् साहित्यशास्त्रसम्प्राज्ञां मम्मटादीनां लक्षणाप्रसङ्गे उदाहृते द्वे उदाहरणे विचार्यते । कुशलः—कर्मणि कुशल इत्यादौ दर्भग्रहणयोगात् । विश्वनाथस्तु मम्मटवचः खण्डयन्नाह—तदन्त्ये न मन्यन्ते कुशाग्रादिरूपार्थस्य व्युत्पत्तिलभ्यत्वेऽपि दक्षरूपस्यैव मुख्यार्थत्वात्, अन्यद्वि व्युत्पत्तिनिमित्तमन्यच्च प्रवृत्तिनिमित्तम् इति । वस्तुतः कुशलशब्दस्य 'कर्मणि कुशल' इति व्युत्पत्तिरेव न कश्चिद् वैयाकरणो ब्रूते । एवमेव प्रवीणशब्दस्य प्रकृष्टो-वीणायाम् इत्यत्रापि ज्ञेयम् । यदा तादृशी व्युत्पत्तिर्वैयाकरणैर्न क्रियते तर्हि अन्यद्वि व्युत्पत्तिनिमित्तमन्यच्च प्रवृत्तिनिमित्तम् इति वचनमपि चिन्त्यम् । अपि च 'अपि कुशलं भवतः' 'कुशलान्न प्रमदितव्यम्' इत्यत्र आरोग्यार्थं कथमपि लक्षणा न सम्भवति । वैयाकरणास्तु 'कुश वैदुष्यारोग्ययोः' इति सौत्रघातोः 'कल' प्रत्यय विधाय कुशलशब्दं व्युत्पादयन्ति । एवं प्रवीणशब्दोऽपि वैयाकरणानां मते प्रपूर्वाद् गत्यर्थाद् वीषातोर्णक् प्रत्ययान्त औणादिकः ।

१. काव्यप्रकाश २।९ व्याख्यायाम् । २. साहित्यदर्पण २।५ व्याख्यायाम् ।

३. कोषव्याख्याकारा अपि प्रायेरोत्थमेव व्युत्पादयन्ति ।

३. दशपाद्युणादिवृत्तिः ८।९॥

४. प्रकर्षेण वीयते गम्यते प्रवीणः (हैमोणादि १८३) इति णक् इत्यभिधान-चिन्तामणि व्याख्यायां हेमचन्द्राचार्यः कर्मणि व्युत्पादयति ।

गतेश्च ज्ञानं गमनं प्राप्तिश्चेति त्रयोऽर्थाः तेन प्रकर्षेण वेत्ति जानातीति प्रवीण दक्षो निष्णात इत्यर्थः ।

एतेन कुशलप्रवीणशब्दयोर्मुख्यार्थत्वे सम्भवति न लक्षणाऽऽश्रयितु-
योग्या, न च अन्यद्वि व्युत्पत्तिनिमित्तमन्यच्च प्रवृत्तिनिमित्तमिति समयो-
ऽपि न्याय्यः ।

इत्थमस्मिन् निबन्धे निरुक्तशास्त्रस्यार्थान्वाख्यानं प्रयोजनं न शब्दस्य-
मूलप्रकृतेर्निर्देश इति परम्पराप्राप्तनैरुक्तव्याख्यादृशा संक्षेपेण सोदाहरणं
निर्दिश्य व्युत्पत्तिशास्त्रं निरुक्तमिति मन्यमानैर्येनैरुक्तनिर्वचनेषु विविधा
दोषा निर्दिष्टास्तेषां समाधानमार्गं इहेङ्गितः । उक्तदिशा नैरुक्तनिर्वचनानां
व्याख्याने समस्ता अपि समुद्धाविता दोषा निराकर्तुं शक्यः ।

ब्राह्मणग्रन्थेष्वपि यानि निर्वचनान्युपलभ्यन्ते तेषामपि व्याख्यानं
स्यायमेव मार्गः । यथा तस्मिन् सन्तस्मिन् द्रमित्याचक्षते परोक्षेण इत्यत्र ना-
स्यायमर्थः—पुरा इन्द्रशब्दस्य स्थाने इन्धशब्दं प्रयुज्जते स्म, कालान्तरेण
तस्यैव इन्द्र इति रूपान्तरं बभूव । अपितु इन्धमिव इन्धधातोर्यो दीप्त्यर्थः स
इदि परमैश्वर्ये इत्यस्यापि ज्ञेयः । तेनेह इन्द्रशब्दस्य दीप्त्यर्थो व्याख्यात इत्येव
तात्पर्यम् । धातवश्चानेकार्थाः, धातुपाठे निर्दिष्टा अर्था उपलक्षणमात्रमिति
समेषां वैयाकरणानां राद्धान्तः । अत एव सायणाचार्येण विपूर्वस्य राजृ-
दीप्तौ इत्यस्य दीप्तिः, न्यूनता, विशेषप्राप्तिश्च त्रयोऽप्यर्थाः स्वीकृताः—
धातुत्रयस्यार्थस्य तत्र सम्भवात् (देवत ब्रा० ३।१२ भाष्यम्), इत्यलमिति-
विस्तरेण बुद्धिमद्वयेषु ॥

केचन विशिष्टा ग्रन्थाः

१. गोपथ-ब्राह्मणम्—डा० श्रीविजयपालेन सम्पादितं शुद्धतमं संस्करणम् ४०-००
२. ऋग्वेदानुक्रमणी—वेङ्कटमाधवकृता स्वरच्छन्दआदिविविधविषयोपेता,
डा० श्रीविजयपालमहाभागेन कृतया हिन्दीव्याख्ययोपेता ३०-००
३. अष्टाध्यायी-भाष्यम्—पदवाक्यप्रमाणज्ञ-पण्डित-ब्रह्मदत्तजिज्ञासुमहाभागेः
कृता अष्टाध्याय्याः सरला संस्कृत-हिन्दीभाषाद्वयोपेता व्याख्या ६४-००
४. विष्णुसहस्रनाम-स्तोत्रम्—पण्डितसत्यदेववासिष्ठेन कृतम् आध्यात्मिक
वैदिक-भाष्यम् ५०-००
५. नाडी-तत्त्व-दर्शनम्—भिवक्त्रवरेण सत्यदेववासिष्ठेन विरचितम् २०-००
६. निरुक्त-श्लोकवार्तिकम्—केरलदेशीयेन नीलकण्ठगार्गेण विरचितम्
डा० श्रीविजयपालेन सम्पादितम् (यन्त्रस्थ) १८-००
७. संस्कृत पठन-पाठन की अनुभूत सरलतम विधि—श्री पण्डितप्रवर-ब्रह्मदत्त-
जिज्ञासुप्रणीतः । द्वौ भागौ १८-००
८. संस्कृत व्याकरण में गणपाठ की परम्परा—डा० श्रीकपिलदेव शास्त्रिविरचितः
१२-००

सम्पाद्यमाना ग्रन्थाः

१. पेंपलाद-संहिता
२. बौधायनीय-दर्श-शीर्णमासः—भवस्वामिसायणाचार्यकृतभाष्यद्वयोपेतः
३. ऋक्सर्वानुक्रमणी—पङ्गुशशिष्यविरचितभाष्यसंहिता
४. कात्यायन-गृह्यसूत्रम्

प्राप्ति-स्थानम्—

रामलाल कपूर ट्रस्ट, बहालगढ़ (सोनीपत-हरयाणा)

रामलाल कपूर ट्रस्ट प्रेस, बहालगढ़ (सोनीपत-हरयाणा)

विलुप्तानां परःसहस्राणां संस्कृत-शब्दानां
समुद्धारे अष्टाध्याय्याः साहाय्यम्

INTERNATIONAL SEMINAR
ON
P A N I N I
POONA UNIVERSITY, POONA.
9 to 14 July 1981.

युधिष्ठिरो मीमांसकः

विलुप्तानां परःसहस्राणां संस्कृत-शब्दानां समुद्धारे अष्टाध्याय्याः साहाय्यम्

लौकिक्यः वैदिक्याश्चोभयविधायाः संस्कृतभाषाया भगवता पाणिनिना यच्छब्दानुशासनं नाम व्याकरणशास्त्रं प्रोक्तम्, तल्लोके 'अष्टाध्यायी' इति नाम्ना प्रथतेतमाम् । इदं शब्दानुशासनं सर्वेष्वपि संस्कृतभाषाया व्याकरणेषु प्रधानभूतम् अतिशयगौरवमण्डितं चेत्यत्र समेषामपि भारतीयानां पाश्चात्यानां च विदुषामस्त्यैकमत्यम् । परन्त्वेतस्मिन् शब्दानुशासने शब्दान्वाख्यानाथ प्रकृत्यंशे ये लोपागमादेश-वर्णविकारवर्णविपर्ययादयस्तत्र तत्र भगवता पाणिनिना प्रदर्शितास्तस्मिन् विषये नास्ति भारतीयानां पाश्चात्यानां च मनीषिणामैकमत्यम् । तत्रोभयेषां मतभेदेऽस्ति प्रधानं कारणं संस्कृतभाषायाः स्वरूपे वैमत्यम् ।

तत्र भारतीया वैयाकरणा अन्ये च केचन दार्शनिकाः शब्दानां नित्यत्वम् अस्या वाचोऽनादित्वं च मन्यन्ते । अत एव ते तत्र देश-जाति-प्रस्थान-कालभेदेन केवलं शब्दविशेषप्रयोगाप्रयोगं त्वम्युपगच्छन्ति, परन्तु शब्दस्वरूपभेदं न स्वीकुर्वन्ति । तथा चोक्तं पस्पशायां महाभाष्यकृता पतञ्जलिना —

सर्वे खल्वेते शब्दा देशान्तरेषु प्रयुज्यन्ते ।.....एतस्मिन्चातिमहति शब्दस्य प्रयोगविषये ते ते शब्दास्तत्र तत्र नियतविषया दृश्यन्ते । तद्यथा—शब्दतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाषितो भवति विकार एनमार्या भाषन्ते शब्द इति । हम्मतिः सुराष्ट्रेषु, रंहतिः प्राच्यमगधेषु, गमिमेव त्वार्याः प्रयुज्जते । दातिल्वनार्थे प्राच्येषु, दात्र-मुदीच्येषु ।

इत्थमेव यास्कोऽपि निरुक्ते (१।२) उक्तान्—अथापि प्रकृतय एवैकेषु भाष्यन्ते विकृतय एकेषु । शब्दतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाष्यन्ते, विकारमस्यायेषु भाषन्ते शब्द इति । दातिल्वनार्थे प्राच्येषु, दात्रमुदीच्येषु इति ।

यथा देशभेदेन शब्दानां नियतविषयतोक्ता तथैव जातिभेदेनापि शब्दानां नियत-विषयता दृश्यते । यथाश्ववाचकेषु 'हय' शब्दस्य प्रयोगो देवेष्वेव बभूव, 'वाजिन्' इत्यस्य

गन्धर्वेषु, 'अर्वन्' इत्यस्यासुरेषु, 'अश्व' इत्यस्य च मनुष्येषु । तदुक्तं भगवता याज्ञ-
वल्क्येन—हयो भूत्वा देवानवहत्, वाजी गन्धर्वान्, अर्वाऽसुरान्, अश्वो मनुष्यान्
इति (वृ० उ० १।१।२) ।

एवं जातिभेदेन शब्दविशेषप्रयोगं भगवान् जैमिनिरप्यनुमनुते (द्र० पिकनेमा-
धिकरणम् १।३।६) । यथाऽर्धवाची अर्धशब्द आर्येषु प्रयुज्यते, नेम इति म्लेच्छेषु ।
'नेम' शब्दस्यैव 'नीम' इत्यपभ्रंशो फारसीभाषायामद्यापि लब्धप्रचारः । इत्य-
मेवापरस्य अर्थवाचकस्य 'सामि' शब्दस्य विकारः 'सेमि' (SEMI) इत्याङ्गल-
भाषायां प्रयुज्यते ।

प्रस्थानभेदेनापि शब्दविशेषप्रयोगा उपलभ्यन्ते । यथा ऋग्वेदे 'पृतन्यतः'
पदम्, यजुषि च 'पृतनायतः' । 'मूच्छायि' इति चरके 'मूच्छा' इत्यन्यत्र लोके च ।

कालभेदेनापि बहवः शब्दविशेषप्रयोगाः प्रायेण विभिन्नकालविनिर्मितेषु ग्रन्थेषूप-
लभ्यन्ते ।

सम्प्रति संस्कृतभाषायां योऽयं भाषाभेदः प्रतीयते, तस्य प्रधानं हेतुं विविधैः
कारणैः संजायमानं संस्कृतभाषाया ह्रास इत्येव भारतीया विपश्चितो मन्यन्ते । अयं
च संस्कृतभाषाया ह्रासः कथं समजनीत्यस्मिन् विषयेऽस्माभिः 'संस्कृत व्याकरण
शास्त्र का इतिहास' इतिनाम्नो ग्रन्थस्य प्रथमाध्याये सप्रमाणं सोदाहरणं च विस्त-
रेण निरूपितम् ।

पाश्चात्या भाषावैज्ञानिका इमां सुरभारतीं न मूलभाषां मन्यन्तेऽपितु इतरलोक-
भाषावदस्या अपि कस्याश्चिद् अन्यभाषातः प्रादुर्भावं स्वीकुर्वन्ते । अतस्तेषां मते यथा
साम्प्रतिकासु भाषासु केचन प्रवक्तारः प्रयत्नलाघवादिकारणभ्यो लोपागमवर्णविकार-
वर्णविपर्ययादीन् कुर्वन्तो दृश्यन्ते, तथैव पुराकाले संस्कृतभाषाया या काचिन्मूलभूता
भाषाऽऽसीत् तस्यामपि तद्वक्तारो प्रयत्नलाघवादिभिर्लोपागमवर्णविकारवर्णविपर्ययादीन्
प्रायोक्षुः । तादृशा विकृताः शब्दा उत्तरोत्तरं प्रयुज्यमाना यदा लोके लब्धप्रचारा
अभूवन् तदा तन्मूला एवेयं संस्कृतभाषा प्रादुर्भूता । अतोऽस्या व्याकर्तारः पाणि-

१. प्राचीनेऽसुरप्रदेशे प्रयुज्यमानस्यार्वन्शब्दस्य योगादेव पश्चिमैशियाभूभागस्य
'अरव' इति नाम बभूव ।

२. चत्वारो मूच्छायाः (सूत्रस्थान १६।३) । अत्र प्रकरणे सर्वेऽपि रोगशब्दाः
प्रथमाबहुवचनान्ता निर्दिश्यन्ते । अतः 'मूच्छायाः' इति प्रथमाबहुवचनान्तः, न 'मूच्छा'
इत्यस्य षष्ठ्येकवचने रूपम् । 'मूच्छायि वातसम्भवे' (सूत्र० २४।३६) अत्र 'मूच्छायि'
शब्दस्य सप्तम्येकवचनं स्पष्टम् ।

निप्रभृतयः संस्कृतशब्देषु तान् एव पूर्वकाले समुद्भूतान् लोपागमादेशवर्णविकारादीन् स्वस्वव्याकरणेषु प्रदर्शयन्ति । प्रयत्नलाघवादिभिः कथं लोपागमवर्णविकारवर्ण-विपर्यादयः प्रादुर्भवन्ति इत्यस्य निदर्शनार्थं हिन्दीभाषाक्षेत्रस्थैर्ग्रामीणैः प्रयुज्यमानाः केचन शब्दा उदाह्रियन्ते —

विकारः	विकृतः शब्दः	मूलशब्दः
वर्णलोपः	जन्ता ओट ^१ साब	जनता बोट साहब
वर्णगमः	नौरङ्गाबाद	औरङ्गाबाद
वर्णविकारः	हाथी ^२ लच्छमी, जमना	साथी लक्ष्मी, यमुना
वर्णविपर्यासः	नखलऊ काचू ^३	लखनऊ चाकू
वर्णसमुदायविपर्यासः	सकलवाय ^४	बाईसिकल

यथोपरि उत्तरभारतीयलौकिकशब्देषु प्रयुज्यमाना लोपागमादियुक्ताः केचन शब्दा निदर्शिताः, तथैव संस्कृतभाषाशब्देष्वपि वैयाकरणा लोपागमादेशादीन् विदधति यथा—

लोपः—असूधातोरादेरकारस्य स्तः सन्ति इत्यत्र लोपः, जग्मतुः जग्मुः इत्यत्रोपधालोपः ।

आगमः—नयतेः पुगागमस्तुनि—नेष्टा । अस्यतेस्थुगागमश्चङि लुङि—आस्थत् ।

आदेशः—हन्तेर्वधादेशः—वधकः; पाघ्रादीनां पिबजिघ्राद्यादेशाः—पिबति, जिघ्रति ।

वर्णविकारः—यजतेर्यकारस्येकारः किति प्रत्यये—इष्टः इष्टवान् । गृह्णातेर्हंकारस्य भकारः—गृह्णामि । द्युतेर्दकारस्य जकारः—ज्योतिः ।

वर्णविपर्यासः—निस्पृर्वात् कृतेर्ण्यति आद्यन्तविपर्यासः—निष्टकर्मः, हिसेः सिंहः, कृतेस्तकृः ।

१. अत्र अंग्रेजीभाषायाः 'बोट' शब्दे वकारलोपः ।

२. राजस्थानीयभाषायां सकारस्थाने हकारः प्रायेण प्रयुज्यते ।

३. अयं पञ्जाबीभाषायां प्रयुज्यते ।

४. अयं पांजुलपादैः ग्रामीणैः राजस्थानेऽद्यापि क्वचित् प्रयुज्यते ।

इमे पाणिनिप्रभृतिभिः स्वस्वव्याकरणेषु लोपागमादेशवर्णविकारवर्णविपर्ययादयो यास्केनापि स्वीये निरुक्ते (२।१,२) विस्तरेण प्रपञ्चिताः ।

इदं तावदत्र चिन्तनीयम्—यथा साम्प्रतिकलौकिकभाषासु पांसुलपादाः ग्रामीणा वर्णलोपादीन् कुर्वन्ति तथैव किल संस्कृतभाषायामपि कदाचिद् वर्णलोपादयो विकाराः समजायन्त अथवा न तथा क्वचिद् कदाचिद् वर्णलोपादयः प्रादुर्भूताः । अत्रेदं विज्ञेयम्—संस्कृतशब्देषु सर्वदा शिष्टा एव प्रमाणभूता भवन्ति^१ इति वैयाकरणानां मतम् । शिष्टाश्च वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञा भवन्ति^२ । न ते कथंचिदपि शब्दप्रयोगेषु लाघवादिदोषान् समाचरन्ति । यदि कश्चिद् विद्वान् सन्नपि उच्चारणशक्तिवैकल्याद् अन्यथा कंचिद् वर्णमुच्चारयति, न तस्योच्चारणस्य प्रामाण्यमास्थीयते शिष्टैः^३ । अपि च, संस्कृतभाषायाः परिरक्षणाय वागदोषाणां चापाकरणाय भारतीयैर्विपश्चिद्भिः 'शिक्षा' नाम्नो वेदाङ्गस्य विशेषेण प्रवचनं कृतम्, यत्र शब्दानां साधूच्चारणस्य उपायाः सूक्ष्मया मत्या विस्तरेण विवृताः, विविधोच्चारणदोषपरिहाराय उच्चारणदोषाश्च निर्दिशिताः ।

अतः संस्कृतभाषायां प्रयत्नलाघवादिदोषैः संजायमानानां विकाराणां संभावनैव नोदेति, कुतस्तेषां पाणिन्यादिभिः समाश्रयणस्य संभावनोदियात् ।

अत एतस्मिन्नबन्धे प्रथममिदं चिन्त्यते यत् पाणिनिप्रभृतिभिर्वैयाकरणैः स्वस्वव्याकरणेषु शब्दान्वाख्यानप्रसङ्गे ये लोपागमादेशवर्णविकारवर्णविपर्ययादयः समाश्रीयन्ते तेषां किं प्रयोजनम् ? लोपादीनां प्रयोजनविचारात् पूर्वमिदमपरं चिन्तनीयं यद् भगवतः पाणिनेः काले परं ह्रासं गतायाः संस्कृतभाषायाः काऽवस्थाऽसीत् । यतस्तामपेक्ष्यैव लोपागमादीनां प्रयोजनं विज्ञातुं शक्यते ।

पुराकाले येषु येषु देशेषु संस्कृतभाषायाः प्रचार आसीत् तेषु वैदेशिकानामाक्रमणात् तत्रत्याः संस्कृतेभाषायाश्च विनाशात्, भाषान्तराणां प्रादुर्भावात्, संस्कृतवाङ्मयस्य विनाशात्, आर्याणां प्रमादाच्च संस्कृतभाषायास्तादृशो ह्रासः समजनि येन बहूनां शब्दानां मूलभूताः प्रकृतयो विनष्टाः, तादृशीभ्यः प्रकृतिभ्य उत्पन्नाः शब्दा एव लोकेऽवशिष्टाः । इत्थमेव बहूनां शब्दानां प्रकृतयः एवावशिष्टाः, तदुत्पन्नाश्च

१. द्र० महाभाष्ये ६।३।१०६ ।

२. धर्मणाधिगतो येषां वेदः सपरिवृंहणः । शिष्टास्तदनुमानज्ञाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः ॥ बौ० धर्म० १।१।६ ।

३. द्र०—महाभाष्ये पस्पशाह्निके—यवाणिस्तर्वाणो नाम ऋषयो बभूवुस्ते यद्वानस्तद्वान् इति प्रयोक्तव्ये यवाणिस्तर्वाणि इति प्रयुञ्जते ।

शब्दा विलुप्ताः । एतादृशेऽव्यवस्थितसंस्कृतभाषाकाले पाणिनिप्रभृतयो व्याकरण-
प्रवक्तारो बभूवुः । अतस्तेषां कृते शब्दान्वाख्याने महत् काठिन्यमुदपद्यत । विशेष-
स्तेषां शब्दानामन्वाख्याने येषां प्रकृतयो विनष्टा अभूवन् । यदि हि शब्दव्याकर्तारो
विद्यमानानां शब्दानामन्वाख्याने कंचिद् विद्यमानं धातुं शब्दं वा प्रकृतिरूपेण
उपादद्युस्तर्हि नहि तथाञ्जसा शब्दस्वरूपं शक्यं स्यादुपपादयितुम् । यदि तादृशां
शब्द नामन्वाख्याने विलुप्तप्रचारां प्रकृतिमाश्रयेयुस्तर्हि तादृश्याः प्रकृतेर्लोक-
प्रयोगाभावात् तदर्थविज्ञानमशक्यं स्यात् । यतो हि लोकप्रयोगाद् एव शब्दार्थविज्ञानं
भवति । अतः परमकारुणिकैः पाणिनिप्रभृतिभिराचार्यैरर्थविज्ञानसौकर्याय विलुप्त-
प्रकृतीनां शब्दानामन्वाख्याने शब्दतोऽर्थतश्च ये धातवः शब्दाश्च सदृशतमा लोके
तदानीं लब्धप्रचारा आसन्, तान् प्रकृतिरूपेणोपादाय तत्र लोपागमादेशवर्णविकार-
वर्णविपर्ययान् कृत्वा शब्दान्वाख्यानपद्धतिरुद्भाविता । तथा सति लब्धप्रचारस्य
धातोः शब्दस्य वा प्रकृतिरूपेणोपादानाद् अर्थविज्ञाने यत्काठिन्यमासीत् तदपास्तम्,
तथा चोपात्तायां प्रकृती लोपागमादेशवर्णविकारविपर्ययादिकृते यत् प्रकृतेः स्वरूपं
सम्पद्यते तद्द्वारा लुप्तानां प्रकृतीनां परिज्ञानमपि सुकरतयाऽकारि । एवं च
पाणिनिप्रभृतिभिर्वैयाकरणैरेकेन प्रयत्नेन लुप्तप्रकृतीनामर्थबोधनं तत्स्वरूपपरिज्ञापनं
कार्मद्वयं सम्पादितम् ।

सम्प्रति कानिचित् तिङ्कृतद्धितसमासान्तविषयकारिण पाणिनीयसूत्राणि कात्या-
यनीयवार्तिकानि चोदाहृत्यैतन्निदर्शनाय प्रयत्यते यदेभिः कथं विलुप्तानां परःसहस्राणां
शब्दानां समुद्धारो भगवता पाणिनिना कात्यायनेन च विहितः ।

तत्र प्रथमं लोपविधायकानि वचनान्युपन्यस्यन्ते—

१—रञ्जेश्च (६।४।२६) अनेन सूत्रेण रञ्जधातोः शपि नकारलोपं विधाय
'रजति' पदं साध्यते । परन्तु शैशिरीयशिक्षायां याज्ञवल्क्यशिक्षायां च शपि 'रञ्जन्ति'
इत्यत्र नकारलोपाभावोऽपि दृश्यते ।

२—रञ्जेणौ मृगरमण उपसंख्यानं कर्तव्यम् (वा० ६।४।२४) अनेन वार्तिकेन
मृगरमणे णिचि नकारलोप आदिश्यते । रजयति मृगान्, अन्यत्र रञ्जयति वस्त्रान्
इत्येवमर्थभेदेन रूपद्वयं साध्यते । परन्तु वैदिकनिघण्टौ (३।१४) अर्चनिकर्मसु
रञ्जयति रजयति इति रूपद्वयं समानरूपेण पठ्यते ।

एतेनानुनासिकलोपविधानेन रञ्जधातोः समानार्थको 'रज' धातुरप्यासीत्

१. शैशिरीयशिक्षा २३० (वै० प० कोश पृ० २०४६); 'लुपे नकारे यत्स्वारं
रञ्जन्ति शौनकादयः ।' याज्ञ० २१८ (शिक्षा संग्रह काशी), २।७७ अमरनाथशास्त्रि-
मुद्रापितायाम् ।

कदाचिल्लोके लब्धप्रचार इति विज्ञायते । धिनुप्रत्ययविधायके सूत्रे त्यजरजभज (३।२।१४२) इत्यत्र प्रकृत्यन्तरस्यैव रजघातोऽपादानं भगवता पाणिनिना क्रियते । एतेन पाणिनीयानां 'रागी' इत्यत्र अनुनासिकलोपः त्यजरज इति निपातनाद् इत्यु-
क्तिरप्यकिञ्चित्करेव । इत्यमेव 'कुविरजोः प्राचाम् (३।१।६०) सूत्रे निरनु-
नासिकस्यैव रजघातोर्निर्देश इत्यस्माकं मतम् । व्याख्यातारस्त्वत्र 'रञ्ज' घातोरेव
ग्रहणं मन्यन्ते । तथा सति कृतानुनासिकलोपस्यात्र किमर्थं ग्रहणमिति हरदत्तादयो
नाचक्षते । न्यासकारस्तु लाघवार्थं कृतानुनासिकलोपग्रहणमिति व्याचष्टे, परन्तु
नह्यन्यत्र क्वचित् सूत्रकृता लाघवार्थं कस्यचिद् एवं निर्देशः क्रियते । यथा त्वस्मन्मतं
तथाऽस्य सूत्रस्यान्यथा व्याख्यानं कर्तव्यम् ।

एवं च कृत्वा 'रज' इति प्रकृत्यन्तरस्य सत्त्वे रञ्जेरनुनासिकलोपविधानार्थं
यद् बहुवार्तिकजातं भगवान् कात्यायन उवाच तन्न वक्तव्यं भवति ।

२ सर्वत्राण् च तलोपश्च (४।३।२२) अनेन सूत्रेण सर्वत्र छन्दसि भाषायां च
हेमन्तशब्दाच्छेषिकेष्वर्थेषु अण् प्रत्ययः, तत्सन्निधौगेन च हेमन्तस्य तलोपश्च विधीयते
हेमन्मनुलेपनम् । अत्र तकारस्य लोपे योऽवशिष्यते 'हेमन्' शब्दः तस्य तकारलोपेन
प्रकृत्यन्तरत्वमुपपद्यते भगवता पाणिनिना । अयमेव चार्थो भगवता पतञ्जलिनोक्तः—
प्रकृत्यन्तरं हेमन्शब्दः । आतश्च प्रकृत्यन्तरम् । एवं ह्याह—हेमन् हेमन्नागनीगन्ती
कर्णौ तस्मादेतौ हेमन्नुष्यतः । अलोपदर्शनाच्च । अलोपः (तकारलोपामावः)
खल्वपि दृश्यते पङ्क्तिर्हेमन्तीति (महा० ४।३।२२) ।

३ - पादस्य लोपोऽहस्यादिभ्यः (५।४।१३८) इत्येवमादिभिः सूत्रैः
उपमानादिभ्यः परस्य पादशब्दस्यान्त्यलोपः समासान्तरूपेण विधीयते । व्याघ्रपात्,
कुम्भपादी, द्विपात्, सुपात् । अत्र पादशब्दस्यान्त्याकारलोपे यः 'पाद्' शब्दः शिष्यते
तस्य प्रकृत्यन्तरत्वमनेन प्रयत्नेन सूत्रकारेण बोध्यते । अयं च प्रकृत्यन्तररूपः 'पाद्' शब्दः
पदघातोर्ण्यन्तात् क्वपि उपपद्यते । पाच्छब्दस्य प्रकृत्यन्तरत्वे 'अपात्' (ऋ० १।३।७)
विश्वतस्पात् (ऋ० १०।८।१।३) इत्यादयः प्रयोगा अञ्जसोपपद्यन्ते ।

इत्थमेव पादस्य पदाज्याति०, पद्यत्यतदर्थे (६।३।५२, ५३) इत्याभ्यां सूत्रा-
भ्यामुत्तरपदे परतः पादशब्दस्य यः पदादेशः क्रियते, यश्च पद्मन्तोमास् (६।१।६३)
इत्यादिना शस्प्रभृतिषु विभक्तिषु पादस्य स्थाने पदादेश उच्यते, सोऽपि पद्यतेः
क्विवन्तः प्रकृत्यन्तररूपो ज्ञेयः । यथा हृदयस्य हल्लेखयदण् लासेषु, वा शोकष्यञ्
रोगेषु (६।३।५०, ५१) सूत्राभ्यामुत्तरपदे परतः, पद्मन्तोमास् (६।१।६३) इत्यादिना
च शस्प्रभृतिषु यो हृदादेशो विधीयते सोऽपि हरतेः क्विवन्तः प्रकृत्यन्तररूप एव । तथा
चोक्तं काशिकाकारेण—हृदयशब्देन समानार्थो हृच्छब्दः प्रकृत्यन्तरमस्ति (काशिका०
६।३।५१) ।

आगमविधायकानि सूत्राणि—

४—वच उम् (७।४।२०) अनेन सूत्रेण वचघातोर्ङि लुङि 'उम्' आगमो विधीयते । स च मित्त्वादन्त्यहलः पूर्वं निविशते । तेन 'व उ च्' इत्यवस्थायां गुणे कृते प्रकृतेर्वोच इति रूपं सम्पद्यते । तथा सात 'अवोचत्' इति प्रयोग उपपन्नो भवति । अत्र उमागमेन पाणिनिना लुप्ताया वोचप्रकृतेः समुद्धारः कृतः । अस्या वोचप्रकृतेरुभयोः पदयोर्वैदिकवाङ्मये बहवः प्रयोगा दरीदृश्यन्ते । इह केचन ऋग्वेदीयाः प्रयोगा उदाह्रियन्ते । तद्यथा—वोचति, वोचतु, वोचाति, वोचेयुः, वोचे, वोचावहै, वोचेत, वोचेयम् इत्येवमादयः । एतेनेदमपि स्पष्टी भवति यत्संप्रति यानि 'अवोचत् अवोचताम्' इत्येवमादीनि रूपाणि लुङ्लकारस्य आस्थीयन्ते तानि वस्तुतो लङ्लकारस्य सन्ति ।

५—सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां सुग्वक्तव्यः (वा० ७।१।५३) अनेन वार्तिकेन सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्यचि लालसायां सुगागमो विधीयते । तेन क्षीरस्यति, दधिस्यति, मधुस्यति इत्यादयः प्रयोगा उपपन्ना भवन्ति । एतेन सुगागमेन कात्यायनेन अकारान्तानामिकारान्तानामुकारान्तानां च प्रातिपदिकानां विलुप्तानां सकारान्तरूपाणामुद्धारः प्रदर्शितः । सम्प्रत्यपि सन्ति केचन एव भूताः शब्दा येऽजन्ताः सान्तश्चोभयथा प्रयुज्यन्ते ।

एवमेव क्यङ्प्रकरणे सलोपो वा, ओजसोऽप्सरसोर्नित्यम् (वा० ३।१।११) इति द्वे वार्तिके स्तः । तत्र प्रथमेन पयस्प्रभृतीनां क्यङि सलोपो वा विधीयते । पयायते, पयस्यते । द्वितीयेन ओजसप्सरसोर्नित्यं सलोपो विधीयते । तेन ओजायते अप्सरायते इति सिध्यतः । आभ्यां वार्तिकाम्यां सलोपविधानादपि एतेषां सान्तानां शब्दानामजन्तरूपाणामपि सद्भाव उक्तो भवति । एतेन आयुर्वेदीयचरकसंहितायां प्रयुक्तः नीरजस्तमाः (सूत्र० ११।३) इत्यपि प्रयोगो व्याख्यातो भवति ।

सुविधायक-सकारलोपविधायकैः वार्तिकैरिदं स्पष्टीभवति यत्पुरा संस्कृत-भाषायामजन्ताः शब्दाः सकारान्ताः तथा सकारान्ता अजन्ता अपि प्रयुज्यन्ते स्म ।

६—नयतेः षुक् च (वा० ३।२।१३५) इदं वार्तिकं 'नेष्टृ' शब्दस्यान्वाख्यानाय भगवता कात्यायनेन प्रोक्तम् । एतेन 'णीञ् प्रापणे' इत्यस्माद् घातो तृन् प्रत्ययो घातोश्च षुगागमो विधीयते । तेन नयतेर्गुणे षुकि च नेष् इति प्रकृतेरूपं सम्पद्यते । अनेन षुगागमविधानरूपेण प्रयत्नेन भगवान् कात्यायनो लोकेऽप्रयुक्तस्य 'नेष्' घातोः सद्भावं द्योतयति । अयमेवार्थो महाभाष्यकृताऽपि 'न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् ? धात्वन्यत्वात् । धात्वन्तरं नेषतिः' इति सन्दर्भेण व्यक्तीकृतः ।

७—मनोज्ञतावज्यती ध्रुक् च (४।१।१६१) अनेन सूत्रेण पाणिनिर्मनुशब्दाद् अपत्येर्ष्ये अज्यती प्रत्ययी मनोश्च पुगागमं विधाय 'मानुश्' 'मनुष्य' शब्दयोरन्वाख्यानं चकार । अत्रापि मानुषमनुष्यशब्दयोर्न मनुशब्दः प्रकृतिः संभवति, तस्मादज्ययति च कृते तयोरसिद्धत्वात् । अत एवात्र पाणिनिर्लोकविज्ञातं मनुशब्दमग्रे कृत्वा तस्मात् पुगागमं विधाय 'मनुष्' इति रूपमुत्पाद्य तस्य मूलप्रकृतित्वमिति व्यक्तीकृतवान् । सूत्रे प्रकृतिरूपेण मनुशब्दस्योपादानाद् विज्ञायते यत् पाणिनेः काले नैव 'मनुष्' शब्दो लोके प्रयुक्त आसीत् । अयं प्रकारान्तो मनुष्शब्दो वैदिकवाङ्मये बहुत्र धूयते । अत एव निष्कर्तारो यास्को मनुष्यशब्दनिर्वचने मनोरपत्यं मनुषो वा (३।७) इत्युभयोर्निर्देशं चकार ।

आदेशविधायकानि सूत्राणि—

८—पाष्ठाध्मास्था०—(७।३।११६) इत्यादिना सूत्रेण शित्प्रत्यये परतः पाष्ठाध्मास्थानीनां पिबजिघ्रघमतिष्ठादय आदेशा विधीयन्ते । इमानि चादेशभूतानि प्रकृत्यन्तराणि ज्ञेयानि । एषामादेशभूतानां प्रकृत्यन्तराणां शिद्धिन्नेषु प्रत्ययेष्वपि यत्र तत्र प्रयोगा उपलभ्यन्ते । यथा जिघ्रतेत्युंति अभिजिघ्रणम् (गोभिलगृह्य २।८।२४) अभिजिघ्रघ (हिं गृ० २।४।१७; गो० गृ० २।८।२२); धमनाः (अथर्वपरि० ६८।१।४१, ४३) धमनिः धमनी (लोके) विधमिष्यामि जीमूतान् (रा० सु० ६७।१२) धान्तो धातुः पावकस्येव राशि (क्षीरतर० १।६५६) । एवं चाशित्यर्थादार्धधातुकप्रत्ययेष्वपि जिघ्र घम धात्वोः प्रयोगात् प्रकृत्यन्तरे जिघ्रतिघमती । एवं च उणादौ २।१०२ धमनिप्रयोगसिद्धये 'धम' प्रकृत्यन्तरस्योपादानं युज्यते । क्षीरस्वाम्यप्याह धमिः प्रकृत्यन्तरमित्येके (क्षीरतर० १।६५६) ।

वस्तुतः पिवादीनाम् आर्धधातुकप्रत्ययेषु, पादीनां च सार्वधातुकप्रत्ययेषु प्रयोगाणां प्रायेण विलोपात् पाणिनिना स्थान्यादेशरूपेणैषां निर्देशः कृतः ।

९—कन्यायाः कनीन च (४।१।११६) अनेन सूत्रेण कन्याया अपत्ये कानीनशब्दस्य साधुत्वान्वाख्यानाय कन्याशब्दाद् अपत्येर्ष्येण प्रत्ययो विधीयते कन्यायाश्च कनीनादेशः । एतेनैकेनैव प्रयत्नेन भगवता पाणिनिना कानीनशब्दस्य मूलप्रकृते स्वरूपं तदर्थश्चोभयं व्याख्यातम् । अपि चानेन 'कनीन' शब्दस्य प्राचीनसंस्कृतभाषायां सद्भावोऽप्युक्तो भवति । कन्यार्थकः स्त्रीलिङ्गे 'कनीना' शब्दः कनीनकेव विदधे इत्यस्मिन् ऋङ्मन्त्रे (४।३।२।२३) श्रूयते । व्याख्यातं च यास्केन कनीनके कन्यके (निरुक्त ४।१५) । अवेस्ताग्रन्थेऽपि कनीनाया अपभ्रंशः 'कइनीना' इति श्रूयते—ह ओ मा तास् चित् या कइनीनो [सं० छाया—सोमाः ताश्चिद् या कनीनाः] । द्र० ह ओम यस्त (६।२३ लाहौर संस्क० पृष्ठ ५४) ।

१०—सुधातुरकङ् च (४।१।६७) अत्र वार्तिक—व्यासवरुडनिषादचण्डाल-
बिम्बानामिति वक्तव्यम्—आभ्यां सूत्रवार्तिकभ्यां सुधातुप्रभृतिभ्यः शब्देभ्योऽपत्ये इत्
प्रत्ययः, तत्सन्निभेन च सुधात्रादीनामकङ् आदेशश्च विधीयते । अकङ्कादेशो ङित्वाद-
ङिच्च (१।१।५३) इति नियमेनान्त्यवर्णस्य स्थाने भवति तेन सुधातक, व्यासक, वरुडक,
निषादक, चण्डालक, बिम्बक इति प्रकृतीनां रूपाणि सम्पाद्यन्ते । ऐतेनाकङ्कादेशविधानेन
पाणिनिकात्यायनाभ्यां सौधातकि वैयासकि प्रभृतीनां या विलुप्ताः प्रकृतय आसन्
तासां समुद्धारोऽकारि । अयमेव चार्थो भगवता पतञ्जलिनापि महता कण्ठेनोररीकृतः ।
तदुक्तम्—तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् प्रकृत्यन्तराण्येवैतानि इति ।

वर्णविकारविधायकमेकं सूत्रम्—

११—वचिस्वपियजादीनां किति (६।१।१५) अनेन सूत्रेण किति प्रत्यये परतः
वच्यदीनां धातूनां यणः स्थाने सम्प्रसारणसंज्ञक इग् भवति । उक्तः उक्तवान्,
सुप्तः सुप्तवान्, इष्टः इष्टवान्, उदितः उदितवान् । इदमिग्विधानमादेशग्रहणेन अपि
गृहीतुं शक्यते, तथापि प्रायेणैवं वर्णविकाररूपेणोपचर्यते ।

येषु येषु धातुषु यणः सम्प्रसारणे कृते यद्यद् रूपं संपद्यते तत्तद्रूपवान् स्वतन्त्रो
धातुविज्ञेयः । पाणिन्यादिभिर्वैयाकरणैः उक्तम् सुप्तम् इष्टम् उदितम् गृहीतम् गृह-
णाति जीनः जिनाति इत्येवमादीनां प्रयोगाणां या विलुप्ताः प्रकृतय आसन् तासां
सम्प्रसारणरूपवर्णविकारमुपदिश्य सद्भावः प्रोच्यते ।

सम्प्रसारणरहिताः वचस्वपयजवशादयो धातवः पाणिनिकाले बहुषु शब्देषु
प्रयुक्ता अभूवन्, कृतसंप्रसारणरूपाणाम् उच सुप इज उद आदि प्रकृतीनां प्रयोगा-
श्रत्वा आसन् । अतः पाणिनिना प्रयोगबाहुल्यात् संप्रसारणरहितानां वच आदीनां
धातूनां धातुपाठे निवेशः कृतः, लुप्तप्रकृतीनाम् उक्तम् सुप्तम् आदिशब्दानामन्वाख्या-
नाय सम्प्रसारणरूपवर्णविकारं कृत्वाऽन्वाख्यानं कृतम् । सम्प्रसारणरहितानां कृतस-
म्प्रसारणानां च धातूनां मूलतः पार्थक्यं निरुक्तकृता यास्केनापि स्वीकृतम् । तथाहि—

तदचत्र स्वरादनन्तरान्तस्थान्तर्धातुर्भवति तद् द्विप्रकृतीनां स्थानमिति प्रदि-
शन्ति । तत्र सिद्धायामनुपपद्यमानायामितरयोपपिपादयिषेत् । तत्राऽप्येकैऽल्पनिष्प-
त्तयो भवन्ति । निरुक्त २।२॥ ।

अयमेवाभिप्रायो भर्तृहरिणाऽपि प्रकारान्तरेणोक्तः—

मिन्नाविजियजिधातु नियतो विषयान्ते ।

कैश्चित्कथंचिदुपदिष्टो चित्रं हि प्रतिपादनम् ॥ वाक्य० २।१७६॥

कृतसम्प्रसारणरूपाणां संप्रसारणरहितानां च द्विविधानां प्रकृतीनां सद्भावा-

देव संस्कृतवाङ्मये क्वचिदनयोस्तादृशाः प्रयोगा अप्युपलभ्यन्ते ये संप्रसारणविधायकै-
नियमैर्न प्रसिध्यन्ति । तथाहि—

यजेः किति संप्रसारणं विधीयते । परन्तु महाभारते शान्तिपर्वणि (२६३।२६)
श्यनि (ङिति) इज्यन्ति इति रूपं दृश्यते । एवमेव तत्रैव वनपर्वणि (८२।४०;
८४।२८) ल्यपि (अकिति) 'उष्य' रूपमुपलभ्यते ।

तथा च यत्र सम्प्रसारणमुक्तं तत्रापि तस्याभावो दृश्यते । यथा महाभारते
वनपर्वणि (१३२।४) लिटि द्विवचने किति 'निजग्राहतुः' रूपं पठ्यते । चाणक्य-
कृतेऽर्थशास्त्रे वसः क्तप्रत्ययेऽसम्प्रसारणस्य अनुवसितम् इति रूपमुपलभ्यते ।

वर्णविपर्ययविधायकानि वचनानि—

१२—कृतेराद्यन्तविपर्ययश्च (उ० १।१६)—अनेनोणादिसूत्रेण 'तकु' शब्द-
सिद्धये कृतेर्धातोः प्रत्ययो धातोराद्यन्तवर्णविपर्ययश्च विधीयते ।

१३—छन्दसि निष्टक्यं देवहूय० (३।१।१२३)—सूत्रे यो निष्टक्यंशब्दो
निपात्यते । तत्रापि निष्पूर्वस्य कृतेर्ण्यति धातोराद्यन्तविपर्ययः स्वीक्रियते ।

उभयत्र 'कृत्' धातोराद्यन्तवर्णविपर्यये प्रकृतेः 'तृक्' रूपं निष्पद्यते । इयमेव
तकु-निष्टक्य-शब्दयोर्लोकैऽप्रयुक्ता मूलभूता प्रकृतिः । यद्यपि छेदनार्थं तृक् तर्क वा
धातुः पाणिनीये धातुपाठे न पठ्यते, तथापि उभयत्र धातोराद्यन्तविपर्ययेण यत्
तृक् रूपं निष्पद्यते तेनास्य धातोः सद्भाव उक्तो भवति । सत्येवं परवचश्छेदकस्तर्कः,
वैजयन्त्यपरपर्यायभूतस्तर्कारी (तर्कं छेदनमृच्छतीति) शाकविशेषवाचकः शब्द उपपद्यते ।

१४—सिंहो हिंसेर्विपरीतस्य (निरुक्त ३।१८) मधु धमतेर्विपरीतस्य (निरुक्त
१०।३१) इत्याभ्यां वचनाभ्यां हिंसेर्वर्णविपर्ययेण सिंहप्रकृतेः, धमेर्वर्णविपर्ययेण
मधुप्रकृतेः सद्भावो ज्ञातुं शक्यः । सिंहप्रकृतिस्तु काशकृत्स्नधातुपाठे (१।३।१६)
विद्धि हिंसायाम् इत्येवं साक्षात् पठ्यते । मधुप्रकृतेः सद्भावो मधुशब्दप्रसिद्धये महर्ध-
कारादेशं विदधता उणादिसूत्रकारेणापि द्योतितो भवति ।

इत्थमस्माभिः पाणिनीयशास्त्रे प्रदर्शितानि कानिचित् लोपागमादेशवर्णविकार-
वर्णविपर्ययविधायकानि सूत्राणि वार्तिकानि चोपस्थाप्य तेषां यथा व्याख्यानमकारि
तथा पाणिनीयशास्त्रे विहितानां लोपागमादेशवर्णविकारवर्णविपर्ययादीनां भगवतः
पाणिनेः काले ऽप्रयुज्यमानानां तत्तच्छब्दानां या मूलभूताः प्रकृतय आसन्, तासां स्व-
रूपनिर्दर्शनम् अर्थात् प्रकृत्यन्तरनिर्दर्शनमेव मुख्यं प्रयोजनमित्युक्तं भवति । पाणिनीया-

१. अत्र संप्रसारणाभाव उपधादीर्घत्वं च महाभारतव्याख्यातृनीलकण्ठमतेन ।
अस्मन्मते तु ग्राह्यं स्वतन्त्रो धातुः ।

षटाध्याय्या अन्वाख्यानशैल्या इदमेव रहस्यमिति मया विविधविषयकस्य महतः संस्कृतवाङ्मयस्य चिरकालीनसतताभ्यासेन विशेषतः पातञ्जलमहाभाष्यस्य सूक्ष्म-दृष्ट्याऽनुशीलनेन समधिगतम् । पाणिनीयलोपागमादीनां यद् रहस्यं मयाऽस्मिन्निबन्धे प्रकटीकृतं न तत्कल्पनामूलम् । व्याकरणशास्त्रस्य एकं प्रयोजनं विलुप्तानां शब्दानां समुद्धारोऽपि वर्तते इति भट्टकुमारिलस्यापि मतम् । तथा ह्याह—

यावांश्चाकृतको विनष्टः शब्दराशिः तस्य व्याकरणमेवैकमुपलक्षणम्, तदुपलक्षितरूपाणि च । तन्त्रवार्तिक १।३।१२, पृष्ठ २३६, पूना संस्क० ।

एवं च पाणिनीयाषटाध्याय्याः पूर्वनिर्दिष्टप्रक्रियया यदि व्याख्यानं क्रियेत तह्यनयाऽषटाध्याय्या पाणिनेः कालं यावद् विलुप्तानां परःसहस्राणां शब्दानां समुद्धारोऽनायासेनैव कर्तुं शक्यो भवेत् ।

अस्मिन्निबन्धे प्रकृत्यंशे विहितानां लोपागमादेशवर्णविकारवर्णविपर्ययादीनामेव विवेचनं कृतम् । इत्थमेव यदि प्रत्ययांशेऽपि ये लोपागमादेशवर्णविकारादयो विधीयन्ते तैः तत्तदसाक्षाद्वरूपेणाषटाध्याय्यां निर्ष्टितानां प्रत्ययानां समुद्धारः क्रियेत तर्हि तैरपि परःसहस्राणां शब्दानां समुद्धारः कर्तुं शक्यते ।

एतेन निबन्धेन विलुप्तानां शब्दानां समुद्धाराय यो मार्गः संदर्शितस्तेन संस्कृतभाषाया विपुलं स्वरूपमस्मत्संमुखे समुपतिष्ठते । अयं विलुप्तशब्दराशेः समुद्धाररूपः प्रयत्न आधुनिकभाषाशास्त्रिणामपि महान् उपकारको भविष्यति, तेषां विभिन्नभाषाशब्दानां तुलनात्मकेऽध्ययने च परं साहाय्यं करिष्यति ।

प्रस्तुतनिबन्धपरिसमापनात् पूर्वं वर्तमानसंस्कृतभाषाया अपि स्वल्पज्ञानेन महान्तोऽपि पाश्चात्या भाषावैज्ञानिका कथं भ्राम्यन्तीत्यस्य निदर्शनाय फ्रैंजबाँपमहोदयस्यैकमुद्हरणं प्रस्तुयते —

“संस्कृतभाषया सह बंगलाभाषाया यः सम्बन्धः, न तत्र कश्चिद् विवादः । परन्तुनया व्याकरणव्यवस्था सर्वथाऽपि परिवर्तिता । एवं चेयं बंगलाभाषा योरोपीयभाषापेक्षया संस्कृतभाषया सह न्यूनं संगच्छते । उदाहरणरूपेण वयं इवेस्तर ‘सिस्टर’ शब्दं गृह्णीमः । अयं जर्मनभाषाशब्दः संस्कृतभाषायाः ‘स्वसर्’ शब्देन सह बंगलाभाषायाः ‘बोहिनी’ शब्दापेक्षयाऽधिकं साम्यमावहति । अस्माकं ‘वातर’ ‘मातर’ शब्दौ संस्कृतभाषायाः ‘पितर’ (पातर) शब्देन ‘मातर’ शब्देन च सह बंगलाभाषायाः ‘बाप’ अथवा ‘बाबा’ तथा ‘मा’ शब्दानामपेक्षयाऽधिकं समतां धारयतः ।”

1. No one will dispute the relation of the Bengali to the sanscrit; but it has completely altered the grammatical system, and

यदि हि फ्रँजवॉपमहोदयः संस्कृतभाषायां विद्यमानेन स्वसृपययिण 'भगिनी' शब्देन, पितृपययिण 'वाप' शब्देन च परिचितोऽभविष्यत् तर्हि न स एतादृशेऽन्यलेखने प्रावर्तिष्यत् ।

पाश्चात्या भाषावैज्ञानिका यदा वर्तमानसंस्कृतभाषायाः शब्दराशिमपि न साकल्येन विदन्ति, तदा विनुप्तसंस्कृतभाषायाः शब्दराशेर्विज्ञानस्य तु कथैव नोदेति । विनुप्तसंस्कृतशब्दराशेरविज्ञानात् स्वरशास्त्रस्योपेक्षणाच्च भ्रान्तो मैकडोनेलमहानु-
भाव आह—

“ऋतस्पतिं रथस्पतिं शब्दयोः सकारश्रुतेः कारणं बृहस्पतिशब्दस्य सादृश्यमस्ति । बृहस्पतिशब्दे तु सकारश्रुतियुक्ता, यतो हि 'बृहस्' शब्दो हकारान्तस्य 'बृह्' शब्दस्य षष्ठ्येकवचनः । परन्तु ऋत रथ शब्दौ त्वकारान्तौ स्तः । तत्र पतिशब्देन समासे ऋतपति रथपति इत्येतौ प्रयोगावुपपद्येते, न तु ऋतस्पति रथस्पति प्रयोगौ” । द्र०—
वैदिक ग्रामर २०८, पृ० १६८-१६९।

अत्र मैकडोनेलो बहुधा भ्रान्तः । तथाहि—

प्रथमा भ्रान्तिः—वाचस्पतिः इत्यत्र वाचस् इति पदमन्तोदात्तम् । बृहस्पतो तु 'बृहस्' आद्युदात्तः । यद्यपि ह्रस्-पूर्वपदं हकारान्तस्य षष्ठ्येकवचनान्तमभविष्यत् । तर्हि वाचस् पदमिव सावेकाचस्तृतीया विभक्तिः (६।१।१६५) इति नियमेनान्तो-
दात्तमभविष्यत् । यथा तु बृहस्पतिशब्दे बृहस्पृर्वपदमाद्युदात्तं दृश्यते तेन विस्पष्टं भवति यदिदं न हकारान्तस्य 'बृह्' शब्दस्य षष्ठ्येकवचनस्य रूपम् ।

द्वितीया भ्रान्तिः—वेदेषु यत्र क्वापि वाचस्पति-शुभस्पति-प्रभृतिषु पतो परतः षष्ठ्येकवचनस्य रूपमुपलभ्यते तत्र सर्वत्र स्वरशास्त्रानुसारं उभे अपि स्वतन्त्रे पदे भवतो न समस्ते । पदकारा अप्येतादृशेषु प्रयोगेषु वाचः । पतिः, शुभः । पतिः इत्येवं पृथक् पदरूपेण निर्दिशन्ति । बृहस्पति शब्दस्तु समस्त । पदकाराः अप्येनमेवमेवा-
तिष्ठन्ते । इयमेव स्थितिः ऋतस्पतिः रथस्पतिः शब्दयोरपि ज्ञेया ।

thus, in this respect, resembles the Sanscrit infinitely less than the majority of European languages.....we will take as an example the word schwester “sister”. This German word resembles the sanscrit svasar far more than the Bengali bohini.....our expressions vatar and mutter correspond far better to the sanscrit pitar (from patar) and matar than the Bengali bap or baba and ma.

तृतीयः भ्रान्तिः—मैकडोलेनेन ऋतस्पति रथस्पति शब्दयोर्वृहस्पतिशब्दसा-
दृश्यात् सकारागमः उक्तः । किन्तु परमप्रयत्नेन वैदिकैः संरक्षिते ऋग्वेदे यदाऽद्य
यावन् न कमपि पाठान्तरमजायत, तदा तत्र प्रयुक्तयोर् ऋतस्पतिरथस्पतिशब्दयोर्वृह-
स्पतिसदृश्यात् सकारागमस्य तु कथं नोदेति ।

वस्तुतः ऋतस् रथस् सकारान्तौ शब्दौ स्तः । सम्प्रत्यपि संस्कृतभाषायां सन्ति
बहवो ऽकारान्ताः शब्दा ये सकारान्ता अपि प्रयुज्यन्ते । यथा पक्ष-पक्षस्, छन्द-
छन्दस्, शव-शवस्; तप-तपस्, ओक-ओकस् प्रभृतयः । इत्यमेव इकारान्ता उकारान्ता
अपि बहवः शब्दाः सकारान्ताः प्रयुज्यन्ते

यथा त्वग्भाभिः पूर्वं 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः सुग् वक्तव्यः' इति वार्तिकं व्याख्यातं
तथा सर्वेऽपि अकारान्त-इकारान्त उकारान्तशब्दाः सान्ता अपि पुरा संस्कृतभाषायां
विद्यमाना आसन् । तथा सति ऋतस्पतिरथस्पतिशब्दयोः सकारागमस्य प्रश्न एव
नास्ति ।

इदमप्यत्रावधेयम्—पाश्चात्यानां भाषावैज्ञानिकानां मते सादृश्यमूलकवर्णागम-
वर्णविपर्ययादीनां कारणानि निरक्षरता, संस्कृतीनां संगमः, लिपेस्पूर्णता, स्मृतेर्वैकल्यम्;
आलस्यम्, वैयाकरणप्रभावराहित्यं चास्ति । वैदिककाले नासीद् एतेषामन्यतरत्
किमपि कारणम् । अन्यथा ऋग्वेदसदृशे महति ग्रन्थेऽपपाठानां बाहुल्यमुपलभ्येत, न
च तत्रैकमपि पाठान्तरमुपलभ्येत । अतो वैदिकवाङ्मये सादृश्यमूलकवर्णागमादयो न
व्याख्यातुं शक्यन्ते ।

उपसंहारः—पाणिनीयाष्टाध्याय्याः साहाय्येन विलुप्तानां परसहस्राणां
शब्दानां समुद्धारः कथं शक्यते कर्तुं मिति विषयस्य स्पष्टीकरणाय मया तिङ्कृतद्वित-
समासान्तप्रकरणानां लोपागमादेशवर्णविकारवर्णविपर्ययादिविषयकाणि कानिचित्
सूत्राणि निर्दिश्य यथाशास्त्रं व्याख्यातानि । एतस्मिन् विषये पातञ्जलमहाभाष्यं
परं साहाय्यकार्यं भवत् । व्याकरणशास्त्रस्य विनष्टाकृत्रिमशब्दराशेः परिज्ञानमप्येकं
प्रयोजनमिति भट्टकुमारिलस्य वचनमुद्धृत्य मया निर्दिशितम् । यदि मया प्रदर्शितया
प्रक्रियया कृत्स्नस्य पाणिनीयशब्दानुशासनस्य व्याख्यानं भवेत् तर्हि परमसुकरतया
विनष्टानाम् अपरिमितशब्दानां समुद्धारः कर्तुं शक्यते इति लभतिपल्लवितेन ।

—:०:—

१. वेण्डिजमहोदयस्य भाषाविज्ञानविषयको ग्रन्थः । पृष्ठ १४६, १५७, १५८ ।

२. एतद्विषये सहायकौ 'भारतीयभाषाविज्ञानम्' 'आदिभाषायां प्रयुज्यमानानाम्
अपाणिनीयप्रयोगाणां साधुत्वविवेचनम्' इति शीर्षकौ लेखावपि द्रष्टुमर्हौ स्तः ।

युधिष्ठिर-मीमांसकेन

विरचिता अनूदिताः सम्पादिताश्च ग्रन्थाः

विरचिताः—

१. संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास—त्रिषु भागेषु ।	६०-००
२. वैदिक-स्वर-मीमांसा	अप्राप्य
३. वैदिक-छन्दोमीमांसा	१२-००
४. ऋग्वेदस्य ऋक्संख्या	१-००
५. ऋषि दयानन्द के ग्रन्थों का इतिहास	अप्राप्य
६. वैदिक-सिद्धान्त-मीमांसा	३०-००

अनूदिताः—

७. काशकृत्स्न-धातुव्याख्यानम्—संस्कृतरूपान्तरितम्	८-००
८. काशकृत्स्न-व्याकरणम्—सूत्राणां संकलनं व्याख्यानं च	४-००
९. महाभाष्य-हिन्दीव्याख्या—द्वितीयाध्यायान्ता	१००-००
१०. मीमांसा-शावरभाष्यस्य हिन्दीव्याख्या—तृतीयाध्यायान्ता	१२०-००

सम्पादिताः—

११. निरुक्त-समुच्चयः—आचार्यवररुचिकृतः	अप्राप्य
१२. वामनीयलिङ्गानुशासनम्—स्वोपज्ञवृत्तिसहितम्	६-००
१३. दशपाद्युणादिवृत्तिः	अप्राप्य
१४. शिक्षासूत्राणि—आपिशलि-पाणिनि-चन्द्राचार्यप्रोक्तानि	१-५०
१५. देवं-पुरुषकारोपेतम्—पाणिनीयधातुपाठविषयकम्	८-००
१६. माध्यन्दिन-उदपाठः—चतुर्विधपाठयुतः	२०-००
१७. उणादिकोशः—श्रीमद्दयानन्दस्वामिकृतवृत्त्युपेतः	२०-००
१८. ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका—श्रीमद्दयानन्दस्वामिविरचिता	अप्राप्य
१९. ऋग्वेदभाष्यम्—श्रीमद्दयानन्दस्वामिविरचितम्	१००-००
२०. दर्शपौर्णमास-पद्धतिः—पण्डितमीमांसेनविरचिता	२५-००
२१. भागवृत्ति-संकलनम्	५-००
२२. ऋषि दयानन्द के पत्र और विज्ञापन—त्रिषु भागेषु	११०-००
२३. क्षीरतरङ्गिणी—क्षीरस्वामिविरचिता धातुपाठ-व्याख्या	अप्राप्य

प्राप्ति-स्थानम्—

रामलाल कपूर ट्रस्ट, बहालगढ़ (सोनीपत-हरयाणा)